

РОЗДІЛ 6
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-
ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.6(477)

ЕМОЦІЙНИЙ СТАН ОСОБИ:
ОКРЕМІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

EMOTIONAL STATE OF INDIVIDUALS: SOME CRIMINAL ASPECTS

Старко О.Л.,
кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Статтю присвячено проблемі питання ролі та значення емоційного стану особи у кримінальному праві. Акцентується увага на тому, що у нормах кримінального законодавства не використовується термін «емоції» чи «емоційний стан». Натомість, у нормах Загальної та Особливої частин Кримінального кодексу України вживається термін «стан сильного душевного хвилювання». Проте, зміст цієї ознаки не розкривається у жодній із цих норм. У статті розглянуто питання щодо тлумачення ознаки «стан сильного душевного хвилювання» у науці кримінального права. Також з позицій психології, з'ясовується зміст різних видів емоційних станів, а саме афекту, настрою, пристрасті, страху, стресу, фрустрації.

Визначено, що під час вчинення кримінального правопорушення може мати місце будь-який з названих різновидів емоційних станів. Проте, у якості ознаки, необхідної для диференціації кримінальної відповідальності чи індивідуалізації покарання, емоційний стан, може бути використаний лише тоді, коли він впливає на інтелектуально-вольову сферу вчиненого діяння та за умови, коли він викликаний відповідною поведінкою потерпілого.

У статті розглянуто питання щодо кримінально-правового значення емоційного стану особи. Докладніше розглянуто дискусійне у науці кримінального права питання, про співвідношення стану сильного душевного хвилювання (переважно фізіологічного афекту) та обмеженої осудності. Стан сильного душевного хвилювання, до якого відносять фізіологічний афект, стрес, фрустрацію, інші емоційні стани, як і обмежена осудність характеризується тим, що значною мірою знижує здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними. Обґрунтовується положення про те, що стан сильного душевного хвилювання не можна в цілому визнати проявом обмеженої осудності особи. Оскільки ця категорія включає в себе не лише фізіологічний афект (який формально відповідає критеріям обмеженої осудності), а й інші емоційні стани, такі як фрустрація, стрес, афекти. Останні не відповідають критеріям обмеженої осудності, а саме медичному, так як не є

хворобливими. Пропонується дати визначення стану сильного душевного хвилювання у КК України.

Ключові слова: емоційний стан особи, стан сильного душевного хвилювання, фізіологічний афект, стрес, фрустрація, кримінально-правове значення, обмежена осудність, кримінальна відповідальність, психічні розлади.

The article is devoted to the problem of emotional state of individuals in criminal justice. It is highlighted, that the term “emotions” or “emotional state” is not used in the norms of criminal laws. But the term “extreme emotional disturbance” is used in the norms of General and Special parts of Law Code of Ukraine. And the content of this feature is not clarified in any norms. The problems concerning the definition of the features “extreme emotional disturbance” in the criminal law are examined. From the position of psychology the content of different types of emotional states, namely, affect, mood, passion, fear, stress, frustration is found out.

It was defined, that any types of emotional states could take place during committing a crime. As a feature for differentiation of criminal responsibility or individualization of punishment the emotional state could be used under influence of intellectually strong-willed sphere of committed action and behavior of victim.

In the article was examined the subject concerning the criminal significance of emotional state of individuals. The debatable aspect in the science of criminal law about the coherence of extreme emotional disturbance (mainly of physiological affect) and limited sanity was defined. The states of extreme emotional disturbance in particular physiological affect, stress, frustration and other emotional states, such as limited sanity are characterized by reduced ability of individuals to understand and to manage the actions. It was commented on position, that the state of extreme emotional disturbance could not be recognized as an action of limited sanity of individuals, because this category includes not only physiological affect (it meets the criteria of limited sanity), but other emotional states, in particular frustration, stress, affects. The last does not meet the criteria of limited sanity, namely medical, because they are not considered a disease.

Key words: emotional state of individuals, extreme emotional disturbance, physiological affect, stress, frustration, criminal significance, limited sanity, criminal responsibility, psychological disorder.

Постановка проблеми. У сучасній кримінально-правовій доктрині поняття «емоційний стан особи» використовується рідко. Для позначення емоційного стану особи під час вчинення нею кримінального правопорушення використовується термін «стан сильного душевного хвилювання», який вживається і в нормах Кримінального кодексу (далі – КК) України. Спірним серед науковців є питання щодо розуміння сутності, змісту, видів емоційного стану особи, який

може знижувати можливість свідомо-вольового контролю під час вчинення суспільно небезпечного діяння. Втім, як відомо, ця ознака може впливати як на призначення покарання, так і на його кваліфікацію, відігравати ключову роль у застосуванні норм про обставини, які виключають злочинність діяння. Наукова розробка вказаної проблеми викликана необхідністю удосконалення кримінального законодавства та практики його застосування.

Стан опрацювання. Проблемні питання стовно впливу емоційного стану особи під час вчинення кримінального правопорушення досліджувались у межах широких кримінально-правових досліджень, присвячених проблемам суб'єктивних ознак складу кримінального правопорушення, проблем відповідальності за умисні вбивства, тілесні ушкодження, а також були предметом спеціальних досліджень. Зокрема, це праці вітчизняних вчених-криміналістів: О.В. Авраменка, А.В. Байлова, В.І. Борисова, В.М. Бурдіна, Р.В. Вереші, В.А. Ломако, В.В. Леня, Т.М. Приходько, Л.І. Шеховцової та ін.

Метою статті є дослідження окремих кримінально-правових аспектів емоційного стану особи під час вчинення кримінального правопорушення.

Викладення основного матеріалу. У психології емоції визначають як особливий клас психічних процесів, пов'язаних з потребами і мотивами, які відображають у формі безпосередньо чуттєвих переживань значимість діючих на людину явищ і ситуацій [1, с. 67]. У кримінально-правовому розумінні, емоції це психічні стани і процеси в людині, у яких реалізуються її ситуативні переживання, пов'язані із вчиненням злочину [2, с. 296]. У нормах кримінального законодавства не використовується термін «емоції» чи «емоційний стан». Натомість, у нормах Загальної та Особливої частин Кримінального кодексу (далі – КК) України вживається термін «стан сильного душевного хвилювання»: п. 7 ч. 1 ст. 66 «Обставини, які пом'якшують покарання»; ч. 4 ст. 36 «Необхідна оборона»; ч. 3 ст. 39 «Крайня необхідність»; ст. 116 «Умисне вбивство у стані сильного душевного хвилювання»; ст. 123 «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання».

Зміст ознаки «стан сильного душевного хвилювання» не розкривається у жодній із цих норм. Лише у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2 міститься коротке роз'яснення змісту ознак суб'єктивної сторони складів злочинів, передбачених ст. 116 та ст. 123 КК України. Так, у п. 23 зазначено, суб'єктивна сторона цих складів злочинів «...характеризується не лише умислом, а й таким емоційним станом винного, який значною мірою знижував його здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними» [3]. Тобто, стан сильного душевного хвилювання це і є емоційний стан особи, який має певні властивості.

У науці кримінального права тлумачення ознаки «стан сильного душевного хвилювання» є суперечливим та неоднозначним. Це пов'язано з тим, що психологічна наука, до положень якої, слід звертатись при з'ясуванні змісту вказаної ознаки, не оперує взагалі таким поняттям. Проте, у психології розрізняють такі види емоційних станів, як афект, настрій, пристрасть, страх, стрес, фрустрація та інші.

Настрій – це відносно слабо виражені позитивні чи негативні емоції і почуття, які відрізняються значною тривалістю і деякою неясністю, слабким усвідомленням причин і факторів, які їх викликають [1, с. 90]. Пристрасть – сильне, глибоке і стійке переживання, з яскраво вираженою спрямованістю на досягнення мети чи предмета потягу. Часто пристрасть викликає пере збуджений стан людини. Тому там, де потрібен чіткий розрахунок, висока уважність і велика точність рухів, розумових дій, Perezбуджений стан, безумовно, шкідливий так як призводить до напруженості, до поганого міркування [1, с. 91]. Страх – це стан тривоги і

викликаного нею пригнічення (збудження) психіки і діяльності людини, пов'язані з усвідомленням небезпеки. Як психологічна реакція страх впливає на фізіологічні, нервові і психічні процеси і прояви людини. Він визначає протікання пізнавальних, емоційних і вольових процесів. Людина перестає володіти своєю увагою, не може правильно оцінити звичайну ситуацію, її дії і рухи стають імпульсивним [1, с. 91]. Стрес – нервово-психічне перенапруження, викликане значним по силі подразником, адекватна реакція на який раніше не сформована, але повинна бути знайдена у ситуації, що склалася. Він з'являється в ситуаціях небезпеки, загрози, образи. Стрес призводить до змін в протіканні психічних процесів, трансформації мотиваційної структури діяльності, порушень рухової і мовної поведінки [1, с. 91]. Афектами називаються переживання великої сили, з коротким періодом протікання. Вони характеризуються значними змінами у свідомості, порушенням вольового контролю. Афект викликається несподіваним чи дуже сильним подразником, до якого людина зразу не може пристосуватися. Фрустрація – складний психічний стан, що характеризується наявністю стимульованої потреби, яка не знайшла свого задоволення [1, с. 92].

Під час вчинення кримінального правопорушення може мати місце будь-який з названих різновидів емоційних станів. Проте, у якості ознаки, необхідної для диференціації кримінальної відповідальності чи індивідуалізації покарання, емоційний стан, може бути використаний лише тоді, коли він впливає на інтелектуально-вольову сферу вчиненого діяння та за умови, коли він викликаний певною поведінкою потерпілого. Тобто, це такий психічний стан, при якому певна інтенсивна емоція, що виникла

у відповідь на провокуючу поведінку потерпілого, є домінантною у свідомості людини, внаслідок чого певною мірою знижується її здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними. Законодавець використав для позначення емоційного стану «непсихологічний» термін – «стан сильного душевного хвилювання», не розкривши при цьому його головних змістових ознак. Тому, варто погодитись з Р. Верешею щодо доцільності визначення цієї ознаки у нормах КК України. Так, науковець пропонує включити у КК України примітку до ст. 36, виклавши її у такій редакції: «Сильне душевне хвилювання – це емоційно-вольовий стан особи, спричинений протиправною чи аморальною поведінкою потерпілої особи, за якого частково втрачається можливість усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними, що може впливати на кваліфікацію злочину, призначення покарання та застосування інших заходів кримінально-правового впливу» [4, с. 80].

Слід акцентувати увагу на тому, що за ознакою впливу емоційного стану на інтелектуально-вольову сферу особи, стан сильного душевного хвилювання нагадує стан обмеженої осудності. Так, згідно з ст. 20 КК України обмежено осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними. Тому, у науці кримінального права дискусійним є питання про те, чи є стан сильного душевного хвилювання проявом обмеженої осудності. Деякі вчені ототожнюють ці поняття, інші ж дотримуються протилежної точки зору. На думку В.М. Бурдіна, стан сильного душевного хвилювання у цілому є одним із проявів стану обмеженої осудності, внаслідок якого особа втрачає здатність у повній мірі усвідомлювати свої діяння та (або) ке-

рувати ними [5, с. 77]. О.В. Авраменко визначаючи стан сильного душевного хвилювання як такий емоційний стан, що значною мірою обмежує здатність особи усвідомлювати свої дії або бездіяльність та (або) керувати ними під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння, відносить до нього афект, стрес, фрустрацію [6, с. 11]. Автори науково – практичного коментаря КК України, розуміючи під станом сильного душевного хвилювання фізіологічний афект, називають таку особу «по суті, обмежено осудною». Також вчені зауважують, що сильне душевне хвилювання (фізіологічний афект) це раптовий емоційний процес, викликаний поведінкою потерпілого, що протікає швидко і бурхливо, та певною мірою знижує здатність особи усвідомлювати свої дії і керувати ними [7, с. 259].

Проте, до стану сильного душевного хвилювання, як правило, відносять саме фізіологічний афект. Т.М. Приходько, яка досліджувала проблему обмеженої осудності стверджує, що фізіологічний афект можна впевнено віднести до обмеженої осудності, оскільки в такому стані в особи суттєво порушується здатність усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними і, крім того, фізіологічний афект має хворобливу природу. Обґрунтовуючи свою позицію, на підставі висновків українських вчених у галузі психіатрії, авторка зазначає, що вивчення клініки фізіологічного афекту дає підстави розглядати його як гострий реактивний афективний межовий (непсихотичний) стан. За клінікою афект фізіологічний відповідає критеріям психічної хвороби і значно ближчий до патологічного афекту, ніж до нормальних афективних реакцій. Його прояви свідчать про істотну обмеженість здатності особи свідомо контролювати свої дії. Т.М. Приходько зауважує, що психологія

розрізняє декілька видів афекту: радості, страху, відчаю, жаху, гніву, злості, ненависті. Виокремлюючи фізіологічний афект із усіх видів афекту автор стверджує, що фізіологічний афект самий сильний з проявів серед афектів, решта афектів — слабші. Не може з впевненістю йтися про те, чи варто особам, котрі знаходились в стані афекту (за винятком фізіологічного), обов'язково пом'якшувати відповідальність, адже реакції, які в них виникають, це норма, і вони в більшій чи меншій мірі адекватні ситуації, на відміну від фізіологічного афекту та інших станів, що слід відносити до обмеженої осудності. Тому доцільним і логічним буде віднести до обмеженої осудності лише фізіологічний афект, оскільки його стан відповідає всім ознакам (критеріям) поняття обмеженої осудності [8, с. 54-55].

Інші вчені мають протилежну точку зору, не вважаючи стан сильного душевного хвилювання та обмежену осудність тотожними за своїм змістом. Так, Л.А. Остапенко зазначає, що стан сильного душевного хвилювання, що раптово виник внаслідок протизаконного насильства, систематичного знуцання чи тяжкої образи, слід відмежовувати від обмеженої осудності, оскільки вказаний стан – це стан здорової людини, що супроводжується зміною вольової та інтелектуальної сфер, внаслідок чого значною мірою знижується її здатність усвідомлювати свої дії або керувати ними. Обмежена осудність характеризується таким станом людини, який характеризується наявністю у неї психічного розладу [9, с. 8].

На наш погляд, стан сильного душевного хвилювання не можна в цілому визнати проявом обмеженої осудності особи. Оскільки ця категорія включає в себе не лише фізіологічний афект (який відповідає критеріям обмеженої осудності), а й інші емоцій-

ні стани, такі як фрустрація, стрес, афекти. Останні не відповідають критеріям обмеженої осудності, а саме медичному, так як не є хворобливими. О.В. Зайцев цілком вірно підкреслює, що поняття «психічний розлад» охоплює всі види можливої психічної патології, а не виділяє конкретні види захворювання. Класифікувати психічні розлади можна лише на підставі спеціальних знань у галузі психіатрії. Результати судово-психіатричних експертиз в Україні за 2002-2007 рр. свідчать, що клінічними видами психічних розладів, за наявності яких у злочинців судово-психіатричні експерти рекомендували застосування ст. 20 КК, переважно були: органічні розлади психіки, шизофренія, шизотопові розлади, розлади особистості та поведінки в зрілому віці, розумова відсталість, розлади психологічного розвитку, поведінки та емоцій дитячого і підліткового віку тощо. Такі стани, як фізіологічний афект, стрес, фрустрація, емоційне збудження, що охоплюються юридичним терміном «стан сильного душевного хвилювання», не згадуються у переліку психічних розладів. Ці стани хоча й впливають на поведінку особи, однак не є психічними розладами і не можуть охоплюватися медичним критерієм обмеженої осудності. Включення до медичного критерію обмеженої осудності крім психічного розладу будь-яких інших психічних станів є спробою вивести його встановлення за межі психіатрії [10]. Також зазначимо, що психічний розлад при обмеженій осудності, не повинен бути викликаний поведінкою потерпілого. Результатом негативної поведінки потерпілого виступає саме стан сильного душевного хвилювання.

З'ясовуючи питання про кримінально-правове значення емоційного стану особи під час вчинення кримінального правопорушення, відзначимо наступне:

- а) емоційний стан особи застосовується у якості критерію диференціації кримінальної відповідальності. Так, стан сильного душевного хвилювання є обставиною, яка пом'якшує відповідальність особи за умисне вбивство та тяжке тілесне ушкодження (ст. 116 та ст. 123 КК України);
- б) емоційний стан особи використовується як критерій індивідуалізації покарання. Так, серед обставини, які пом'якшують покарання (ст. 66 КК України «Обставини, які пом'якшують покарання») законодавець називає й стан сильного душевного хвилювання (п. 7 ч. 1 – вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поведінням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведіння з боку потерпілого);
- в) емоційний стан особи виступає як обставина, що виключає факт перевищення необхідної оборони та крайньої необхідності. Так, у ч. 4 ст. 36 «Необхідна оборона» КК України, закріплено положення про те, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту). У ч. 3 ст. 39 «Крайня необхідність» КК України йдеться про те, що особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, вона не

могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці;

- г) з'ясування емоційного стану особи під час вчинення злочину допомагає встановити інші ознаки суб'єктивної сторони. З'ясуванні емоцій, зазначав А.А. Піонковський, дає глибоко зрозуміти мотиви вчиненого діяння, спрямованість умислу, причини неосторожності і таким чином більш глибоко з'ясувати характер вини особи у даному злочині [11, с. 342];
- д) якщо розглядати патологічний афект як різновид афекту, а отже один із видів емоційних станів, то останні можна розглядати як складові формули неосудності. Також, зазначимо, що у кримінально-правових дослідженнях пропонується у межах психологічного критерію неосудності, розглядати також емоції. В.В. Лень, зазначає, що емоційна ознака повинна враховуватися при встановленні неосудності (осудності), бо у низці випадків емо-

ційне перезбудження, може виключати осудність суб'єкта під час вчинення ним суспільно небезпечного діяння [12, с. 11].

Висновки. Враховуючи викладене вище, а особливо ті обставини, що стан сильного душевного хвилювання виступає криміноутворюючою ознакою привілейованих складів умисного вбивства та тяжкого тілесного ушкодження, що даним поняттям наука психологія не оперує, що у теорії кримінального права відсутнє чітке розуміння критеріїв психічної діяльності особи, яка знаходиться у стані сильного душевного хвилювання під час вчинення кримінального правопорушення, а також відмінність цього емоційного стану від стану обмеженої осудності, доцільно дати визначення поняття "стан сильного душевного хвилювання" у відповідних нормах КК України. Видається, що такий крок сприятиме правильному застосуванню закону про кримінальну відповідальність, а відтак посиленню захисту прав і свобод людини і громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бедь В.В. Юридична психологія: Навчальний посібник. Львів : Новий світ-2000, 2004. 376 с.
2. Гришук В.К. Кримінальне право України: Загальна частина: навчальний посібник. К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2006. 568 с.
3. Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 7 лютого 2003 р. № 2. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. №1 (35). С. 37-42.
4. Вереша Р. Емоційний стан особи: кримінально-правовий та віктимологічний аспекти. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4 (109). С. 77-86.
5. Бурдін В.М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: монографія. Львів : ПАІС, 2006. 200 с.
5. Авраменко О.В. Стан сильного душевного хвилювання: кримінально-правові та психологічні аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2008. 19 с.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. К. : Атіка, 2004. 1056 с.

7. Приходько Т.М. Фізіологічний афект – одна з підстав визнання особи обмежено осудною. *Право України*. 2001 . № 1. С. 54-55.
8. Остапенко Л.А. Кримінально- правова характеристика умисних вбивств при пом'якшуючих обставинах (ст.ст. 116-118 КК України) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2003. 17 с.
9. Зайцев О.В. Науково-практичний коментар до ст. 20 «Обмежена осудність» Кримінального кодексу України. URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/>
10. Пионтковский А.А. Учение о преступлении. М. : Госюриздат, 1961. 666 с.
11. Лень В.В. Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 19 с.